

Panelák jako symbol a místo paměti

Panelák (block of flats made of prefabricated panels) as a symbol of memory and place

Barbora Novotná

ABSTRACT This article is concerned with the symbolic meaning of the Czech “panelák” (block of flats made of prefabricated panels) for people living in the Czech Republic. The author poses three questions. To what extent has there been a change in its symbolic meaning? Will it ever get rid of its Communist connotations? Could the term “panelák” be considered a place of memory for Czechs, as in the manner of “lieux de mémoire” coined by Pierre Nora.

KEY WORDS block of flats, memory, place of memory, panelák

Paneláky se staly nedílnou součástí české postsocialistické krajiny. Po náhlé změně státního zřízení se symboly v krajině obvykle přepisují, odstraňují či zase vracejí, avšak český panelák jako symbol komunismu nemůže být odstraněn či výrazně změněn prostě proto, že v něm dodnes bydlí statisíce lidí. Stává se tak živoucí hmatatelnou připomínkou minulosti. Co vlastně panelák pro své obyvatele, potažmo pro všechny obyvatele České republiky, představuje? Změnil se v uplynulé době význam tohoto symbolu? A konečně, lze jej nazvat místem paměti?

V krajině postsocialistických zemí střední a východní Evropy jsou velice zřetelné hranice mezi symboly, které charakterizují současné státní zřízení, a symboly spojenými s minulostí, což je dáno jednak revolučním charakterem změny a jednak tím, že ke zvratu došlo relativně nedávno. Ba co víc, v krajině a zejména ve městech lze rozpoznat jednotlivé vrstvy staveb, významů a symbolů, jak je na sebe kupily jednotlivé epochy dějin daného místa, což v případě Berlína skvěle popsal Emmanuel Terray (1998). Symboly vznikají a zase zanikají, interagují spolu a jako celek představují tvářnost města, přičemž takovým symbolem může být prakticky cokoliv: gigantická socha, sídlo organizace charakteristické pro dané zřízení či právě panelák. Při každé změně je nové zřízení postaveno před otázkou, co dělat se symboly zřízení starého. Nadbytečné a prázdné symboly, jako ideologické panorama v zelinářově výloze, které popsal Havel v *Moci bezmocných*, mizí rychle. Oproti tomu paneláky představují nezměnitelnou realitu; fakt, že není lehké zbavit se minulosti.

Ve své eseji o „čištění“ postkomunistické krajiny pracuje Mariusz Czepczyński s pojmem „hraniční krajina“ (liminal landscape, Czepczyński 2008: 113). Taková krajina už nevypadá jako za bývalého zřízení, ale přechod k nové podobě v ní ještě nebyl dokončen. Přechod od staré podoby k nové rozděluje autor do tří stadií: preliminárního, liminálního a postliminálního. Postkomunistické země se podle Czepczyňského stále nachází v liminální fázi a do postliminální se dostanou teprve tehdy, kdy nebude důležité, který symbol pochází z komunistické éry a který nikoliv. To lze očekávat až s nástupem zcela nové generace. Otázkou však zůstává, zda kdy půjde zapomenout, že paneláky pocházejí z období komunismu. Neuvízneme natrvalo v liminálním období kvůli panelákům?

Při hledání odpovědi nám může pomoci zamyšlení se nad tím, zda se jiné symboly již posunuly do fáze postliminální. Jsou Češi „ikonoklasté“? Rozhodně ne takoví, jako Poláci (Czepczyński 2008: 118). S nimi si ve vymazávání komunistických symbolů a budování antikomunistických rozhodně nezádáme. Některé symboly mizí, obzvláště ty silné, jako například „fronta na maso“, jak se přezdívalo Stalinovu pomníku na Letné v Praze,¹ mnohé zase zůstávají, jako například obchodní dům Prior v Jihlavě. Při neúplném přepisování symbolů v krajině dochází k velice zajímavým juxtapozicím symbolů starých a nových, jakou představuje například hlavní sídlo KSČM nalézající se v ulici Politických vězňů v Praze. Ačkoliv paneláky těžko zůstanou jedinou hmatatelnou vzpomínkou na éru komunismu, poznamenávají krajinu v daleko větší míře než pozapomenuté rudé hvězdy. Vyrovnávání se s minulostí v podobě paneláků je tedy daleko spíše závislé na tom, do jaké míry se podaří přepsat tento symbol a zbavit jej historického zatížení.

Podívejme se nyní, co paneláky symbolizovaly v době svého vzniku, tedy v 70. letech. V době pořadníků na byt a systému přidělování bytů představovaly vytoužený domov mnoha doufajících čekatelů. Na předměstích, ale i v centrech měst překotnou rychlostí vznikaly nové, prakticky stejné bytové jednotky, což posloužilo jako důkaz socialistického rozkvětu. Tyto masivní ukázky charakteru komunistického urbánního plánování „postrádaly individuální charakter, a pokud jej měly, určoval jej spíše jejich krajinný [...] koncept. [...] Způsobem, jakým byla [sídliště] stavěna, dospěla k totalitnímu a ahumánnímu prostředí. [...] Architektura byla de facto vyloučena ze zhotovování staveb sloužících pro bydlení“ (Sedláková, Czumalo 2006). Toho budiž důkazem, že za originalitu byli architekti sankcionováni (Sedláková, Czumalo 2006). Není divu, že se v panelákových bytech velice rozvinulo kutilství, které umožnilo uniformní prostor aspoň trochu přetvořit.

Normalizace se ve stavebnictví projevila minimální variabilitou stavebních prvků, která neumožňovala stavět jinak než „jako přes kopírák“ (Sedláková, Czumalo 2006). Socialistické sídliště odráželo ideologické základy a bylo plánováno jako bydlení beztřídní společnosti, kde si jsou všichni rovni. Urbánní plánování se v nich propojilo se sociálním inženýrstvím, neboť „v ideálním komunistickém sídlišti nemá docházet k spontánnímu navazování sousedských styků“, nýbrž se mají všechny vztahy kontrolovat skrze sídlištní výbory (Preisner 1987: 22).

¹ Tento příklad mizejícího symbolu sice pochází z jiné vlny přepisování symbolů, je však pro nás zajímavý svou extrémností. Gigantický pomník J. V. Stalina stál na Letné pouhých sedm let – slavnostně odhalen byl 1. 5. 1955, ovšem z důvodu „odstraňování kultu osobnosti“ byla jeho naprostá likvidace připravována již od srpna 1962 (Hojda, Pokorný 1996: 217).

Smysl domu byl obrácen naruby: „okna domu nehledí už do ulice, nýbrž ulice nahlíží do nitra domu“ (Preisner 1987: 21). Sídliště je tedy jak vytouženým přiděleným bytem, tak symbolem vlády režimu nad člověkem zasahujícím do každé vteřiny jeho šedé každodennosti.

Spolu s přepisováním krajiny přišla po revoluci otázka, co s paneláky. Na rozdíl od jiných symbolů komunismu však nemohla být nastolena tak, zda zůstanou nebo budou zbořeny, protože v nich jednoduše bydleli lidé. Ač se v bývalém východním Německu vyvíjely snahy vedoucí k částečnému odstranění paneláků z krajiny,² v českém kontextu je mizení paneláků a stavění hezčích a kvalitnějších bytových jednotek utopií, a to jak z důvodu nedostatku finančních prostředků, tak jednoduše kvůli velkému množství paneláků. Když tedy nejde symbol komunistického ovládnutí každodenního života odstranit, je třeba tento symbol změnit a přepsat jej.

Jsou dnešní paneláky stále symbolem komunismu, nebo se jejich význam změnil? Lze pozorovat snahy změnit vnější podobu paneláků a co nejvíce odlišit jeden od druhého, a to v podobě střešních nástaveb, nátěrů atd. Mizejí staré symboly – například velké panelové domy na samém konci sídliště Řepy v Praze měly na boku schematicky namalované ovoce, aby byly domy od sebe odlišitelné, zejména pro malé děti. Třešně, hrozen, jablko či hruška však pomalu mizí pod barevnými zateplovacími nátěry. Jádrové koupelny z umakartu se přebudovávají na zděné, okna se mění na plastová, lépe těsnící, obkládají se balkony. S nízkou kvalitou původních stavebních prací a celkovou podobou se toho však moc udělat nedá.

Paneláková sídliště jako představitelé poměrně nekvalitního bydlení na okraji centra s velkou hustotou bytů se tudíž stávají ideálním prostorem pro ghettoizaci. K ní však překvapivě až na některé lokality (například Chánov v Mostě) nedochází a paneláková sídliště zůstávají domovem široké škály lidí s převládající střední třídou (Czeczczynski 2008: 131). To je pravděpodobně ovlivněno též bytovou situací mimo paneláková sídliště, kde je cena „lepší“ bytů takřka nedostupná bez dlouhodobých splátek, kde je ale také mnoho bytů ve starých činžovních domech v horším stavu než panelákové byty. Vždyť paneláky byly dříve oblíbeny také proto, že představovaly relativně vysoký standard bydlení, co se například ústředního topení či teplé vody týče.

Když odhlédneme od „králíkarenského“ vzhledu paneláků, představují v porovnání s jinými možnostmi poměrně slušné bydlení. Nutno též zdůraznit, že sídliště jako taková se od sebe svou atmosférou markantně liší v závislosti na okolním prostředí – těžko lze házet do jednoho pytle Jižní Město v Praze a například sídliště Mšeno v Jablonci nad Nisou, umístěné u jablonecké přehrady a přímo u hranic CHKO Jizerské hory. I vztah obyvatel k jejich paneláku se pochopitelně různí – někteří jej berou jako smutný fakt, se kterým nic nenadělají, zatímco jiní se jej díky zvyku a nostalgii naučili mít rádi a bylo by jim líto stěhovat se z něj pryč. Mnozí z obyvatel paneláků svůj byt také vlastní. Těžko by se však našel někdo, kdo by prohlásil, že se mu paneláková sídliště líbí víc než vilová čtvrť.

Při vypořádávání se se symbolem minulosti jde symbol odstranit, „zmuzejnit“ nebo změnit. Představa, že z paneláků jednou bude „zmuzejněná“ atrakce jako hlava Marxe

² Důvodem, proč si Německo může dovolit paneláky bourat, je fakt, že dochází k vyklidňování bývalých východoněmeckých měst, jako například Leipzigu, a některá sídliště jsou tak prakticky neobydlená. Více například Wiechmann 2008.

v Chemnitzu a živý skanzen, je poměrně nerealistická hlavně proto, že paneláky jsou doteď součástí každodenního života mnoha lidí. Je tedy třeba tento symbol přepsat, což je velice obtížné, protože paneláky jdou jen mírně fyzicky změnit; jejich základní postata je neměnná. Zbývá ještě jeden přístup k panelákům, totiž jako k místům paměti. Pojďme se podívat, zda paneláky odpovídají tomuto pojmu.

Autorem konceptu „místo paměti“ (*les lieux de mémoire*) je francouzský historik a nakladatel Pierre Nora.³ Místo paměti je nosič informace o minulosti. Může se jednat o místo, ale i událost, člověka či věc, tedy něco, co se zachovalo v historické paměti a je symbolem, skrze nějž se skupina lidí definuje (odtud má místo paměti blízko k nacionalismu, jenž je těžištěm výzkumu Nory). Vznik míst paměti podle Nory souvisí s prohlubující se propastí mezi historií a pamětí, jež se stávají protikladem (Nora 1989: 8). Zatímco historie je „způsob, jakým beznadějně zapomnětlivé moderní společnosti [...] organizují minulost“ (Nora 1989:8), místo paměti představuje obranu paměti před destruktivním vlivem historie. Nora poukazuje na to, že kdyby nebylo útoků na paměť, nebylo by třeba ji hájit v podobě míst paměti, která přirovnává k mušlím na mořském pobřeží vyvrženým mořem živé paměti (Nora 1989: 12).

Nora editoval několikavazkovou řadu knih popisujících francouzská místa paměti a kromě Francie je tato látka již podrobně zpracována například v Německu (Schulze a Francois, 2001). Některá místa paměti týkající se české historie byla již popsána v rámci projektu „Středoevropská místa paměti“ pařížského Institutu slovanských studií, jako například Slavkov zpracovaný Danielou Tinkovou (2009), ovšem česká místa paměti jako taková na své hlubší zpracování teprve čekají. Mohl by tedy panelák být jedním z českých míst paměti?

Na první pohled panelák nevyhovuje nacionálnímu kritériu – stěží lze Čechy považovat za národ paneláků. Na druhou stranu, v pozdějších zpracováních konceptu místa paměti se od nacionalistického prvku upouští a není podmínkou. Je také představitelné, že se v postliminální fázi bude český národ formulovat jako národ s komunistickou minulostí, kterou dokázal překonat, a pozůstatky komunistické doby budou jedním z charakteristických prvků krajiny nikoliv čistě v negativním smyslu.

Panelák ovšem vyhovuje definici místa paměti jako nosiče informace o minulosti, neboť nám připomíná, že takhle se tehdy žilo – ovšem doteď žije. Posun významu z vytouženého přiděleného bytu k „bradavici“ v krajině a nutnému zlu také poukazuje na to, že se poměry změnilly k lepšímu. Panelák rovněž vyhovuje kolektivnímu kritériu, neboť by se stěží našel někdo, kdo nebydlí v paneláku nebo aspoň v jeho sousedství, popřípadě v něm nikdy nebyl. Kolektivita paneláku spočívá rovněž v tom, že velké množství lidí, skupina definující se jako obyvatelé paneláků, sdílí stejné útrapy se svým bydlením a díky uniformitě bytů má též podobnou kolektivní mapu domova. Hodnota paneláků v historické paměti spočívá v tom, že jsou živou vzpomínkou na komunismus a tíživou minulostí promítnutou do krajiny. V dnešní době se symbolický význam paneláků teprve formuje, je ale pravděpodobné, že se ustaví jako místo paměti v postliminální fázi transformace krajiny.

³ Viz Nora, P. *Les lieux de Mémoire*.

Symbolický význam paneláku se tedy přetvořil z vysněného bydlení a symbolu kontroly nad obyvatelstvem v živoucí vzpomínku na minulost. Je velice obtížné panelák jako symbol přeměnit, neboť byl a zůstává masovým prostředkem k bydlení. Díky absenci ideologického podtextu a snahám zlepšit bydlení na panelákových sídlištích v největší možné míře se panelák pomalu zbavuje negativních historických významů a zůstává živou vzpomínkou. Až česká společnost přejde z liminální fáze proměny do postliminální, je pravděpodobné, že se panelák stane místem paměti.

Literatura

- CZEPCZYŃSKI, Mariusz. Post-communist Landscape Cleansing. In CZEPCZYŃSKI, M. *Cultural landscapes of post-socialist cities: representation of powers and needs*. Aldershot : Ashgate, 2008, s.109 – 147. ISBN 978-0-7846-7022-3.
- HOJDA Z., POKORNÝ, J. *Pomníky a zapomínky*. Praha : Paseka, 1996. 284 s. ISBN 80-7185-050-0.
- NORA, Pierre. Between memory and history : Les lieux de Mémoire. *Representations*, 1989, 26, s.7 – 24. ISSN 0734-6018.
- NORA, Pierre. (ed.) *Les Lieux de mémoire. La République* (sv. 1, 1984), *La Nation* (sv. 3, 1986), *Les France* (sv. 3, 1992) Paris : Gallimard. ISBN 2-07070-192-1.
- PREISNER, Rio. *Až na konec česka*. Purley : Rozmluvy, 1987. 309 s. ISBN 0-946352-41-0.
- SCHULZE, Hagen ; FRANCOIS, Etienne (eds.) 2001. *Deutsche Erinnerungsorte*. 1. vyd. Munchen : C.H.Beck, 2001. ISBN 3-40-6472-25-7.
- SEDLÁKOVÁ, Martina ; CZUMALO, Vladimír. Architektura a období normalizace. In *Normalizace : Sborník prací a rozhovorů pro Sokolovský filmový seminář*. Občanské sdružení Démonický koník. 2006. s. 40 – 54.
- TERRAY, E. *Berlín : křížovatka paměti. Cahiers du Cefres 13. Antologie francouzských společenských věd : Politika paměti*. Praha : Cefres, 1989, s. 119 – 132.
- TINKOVÁ, Daniela. Austerlitz champ de Braille : deux siècles de mémoire vivante. In MICHEL, B., MARÈS, A. (eds.) *Lieux de mémoire en Europe centrale*. Paris : Institut d'études slaves, 2009. ISBN 978-2-7204-0455-9.
- WIECHMANN, Thorsten. Errors Expected-Aligning Urban Strategy with Demographic Uncertainty in Shrinking Cities. *International Planning Studies* [online]. 2008, roč. 13, č. 4, s. 431 – 446 [2008-11-01]. Dostupné na [www. < http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=a-9h&an=35537772>](http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=a-9h&an=35537772).